

ΕΞΑΡΤΗΣΕΙΣ

ΑΘΗΝΑ
ΙΟΥΝΙΟΣ
2022

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΞΑΡΤΗΣΕΩΝ

EXARTISIS SCIENTIFIC JOURNAL ON ADDICTION ISSUES

ΟΙ ΕΞΑΡΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ • Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑ • ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ
DRUG ADDICTION IN GREECE • INTERNATIONAL EXPERIENCE • FOR THE READERS

ADVERSE CHILDHOOD EXPERIENCES, DROP-OUT FROM EDUCATION, DRUG USE AND HOMELESSNESS: A QUALITATIVE RESEARCH OF UNDERSTANDING PATHWAYS THROUGH HOMELESSNESS BASED ON BIOGRAPHICAL NARRATIVE APPROACH.

FANI BASIOURI¹, & ANNA TSIBOUKLI²

A b s t r a c t

The present study focuses on adverse childhood experiences and their interplay with drug use, early school drop-out and homelessness. Eleven participants, men and women, all members of the Buprenorphine Substitution Programmes of OKANA in Northern Greece took part in the study. Narratives were employed as a method to further research adverse childhood experiences and current drug use and homelessness. The analysis of the narratives revealed that adverse childhood experiences are significant and precede school drop-out, drug use and homelessness. In certain cases, drug use is employed as a form of self-treatment and relief from adverse childhood experiences.

Key words: adverse childhood experiences, homelessness, drug use, school dropout, narrative approach

1 MSc, Penal Law and Addictions

2 Assistant Professor Lifelong learning, School of Education, University of Athens

ΔΥΣΜΕΝΕΙΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ, ΠΡΩΩΡΗ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ, ΧΡΗΣΗ ΟΥΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΙΑ: ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ ΕΛΛΕΙΨΗΣ ΣΤΕΓΗΣ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

ΦΑΝΗ ΜΠΑΣΙΟΥΡΗ¹ & ΑΝΝΑ ΤΣΙΜΠΟΥΚΛΗ²

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας ερευνητικής μελέτης είναι η διερεύνηση των δυσμενών εμπειριών ζωής κατά την παιδική ηλικία και η σύνδεση αυτών με την κατάχρηση ουσιών και την έλλειψη στέγης στην ενήλικη ζωή. Συμμετέχοντες στη μελέτη είναι έντεκα άτομα, άντρες και γυναίκες, που παρακολουθούν τα προγράμματα των Μονάδων Υποκατάστασης Βουπρενορφίνης του ΟΚΑΝΑ (ΜΟΘΕ) στη Βόρεια Ελλάδα. Η μεθοδολογία διεξαγωγής της συγκεκριμένης έρευνας βασίζεται στη *βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση*, ένα εργαλείο ποιοτικής έρευνας, που κρίθηκε ως καταλληλότερο για τη σε βάθος μελέτη των δυσμενών εμπειριών ζωής και την αλληλεπίδραση αυτών με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, την κατάχρηση ουσιών και την αστεγία. Η επεξεργασία των βιογραφιών που συγκεντρώθηκαν έδειξε ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι δυσμενείς εμπειρίες ζωής και η *απώλεια/εναλλαγή στέγης* χαρακτηρίζε ως κεντρικό βίωμα της παιδικής ηλικίας τις αφηγήσεις όλων των συμμετεχόντων/ουσών και προηγήθηκε της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου και της εμφάνισης της κατάχρησης ουσιών, η οποία προέκυψε μεταγενέστερα ως μια προσπάθεια ανακούφισης και «αυτοθεραπείας».

Λέξεις κλειδιά: δυσμενείς εμπειρίες ζωής, αστεγία, κατάχρηση ουσιών, πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αστεγία είναι ένα σύνθετο και ετερογενές φαινόμενο, το οποίο χρειάζεται μεθοδευμένη και πολυετή μελέτη καθώς διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις αναπτύσσουν τη δική τους επιχειρηματολογία για τα αίτια εκδήλωσής της, ενώ ιδιαίτερη σημασία έχει και η «κρυφή» αστεγία. Η έλλειψη στέγης χαρακτηρίζεται από σημαντική ετερογένεια στις προσπάθειες ερμηνείας και κατανόησής της. Οι *λειτουργιστικές (functionalism)* θεωρήσεις επιχειρούν να εντοπίσουν αιτιώδεις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις. Ο *κοινωπικτισμός* αναζητεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι άστεγοι κατασκευάζονται ως κοινωνικό πρόβλημα. Ο *κριτικός ρεαλισμός (Fitzpatrick, 2005)* αποζητά τις οντολογικές βάσεις του προβλήματος, πέραν από τις στρεβλώσεις που γεννά η κοινωνική πραγμα-

1 MSc, Ποινικό Δίκαιο και Εξαρτήσεις

2 Επίκουρη Καθηγήτρια Διά βίου μάθησης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, ΕΚΠΑ

τικότητα. Οι ανθρωπολογικές ερμηνείες (Anderson & Tulloch, 2000) μεταβαίνουν στον εσωτερικό ψυχισμό των αστέγων, εντοπίζοντας τα κρίσιμα εκείνα γεγονότα της διαδρομής τους (*pathways*) προς και από την έλλειψη στέγης και εκμαιεύοντας τα ιδιαίτερα βιώματά τους. Οι θεωρίες των νεότερων κοινωνικών κινημάτων εφαρμόζουν τον εξατομικευμένο τρόπο θέασής τους, τονίζοντας τις ειδικές προεκτάσεις του στην έλλειψη στέγης (Κουραχάνης, 2016). Οι δομικές προσεγγίσεις επικεντρώνονται στις κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις του προβλήματος. Μεγάλες αλλαγές στη σφαίρα της οικονομίας και της κοινωνίας επιφυλάσσουν αρνητικές κοινωνικές συνέπειες για τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες. Η οικονομική ύφεση και η υψηλή ανεργία, η αποβιομηχάνιση και η αλλαγή του εργασιακού μοντέλου, η συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους πρόνοιας και οι επιπτώσεις των οικονομικών δυσχερειών στην αγορά ακινήτων είναι παράγοντες που οδηγούν σε φαινόμενα έλλειψης στέγης (Busch Geertsema, 2010). Σημαντική είναι και η συνεισφορά της Neale (1997), η οποία υποστηρίζει ότι οι προσωπικές εμπειρίες των αστέγων πρέπει να τοποθετούνται σε ευρύτερα κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια, για την υπέρβαση των δομικών και ατομικών ερμηνειών της έλλειψης στέγης (Neale, 1997:59).

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΣΤΕΓΙΑ

- Η ανθρωπολογική προσέγγιση, που εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στη μελέτη της Fitzpatrick (1999) στο Παπαδοπούλου, Δ. & Κουραχάνης, Ν. (2017) για τους νεαρούς αστέγους της Γλασκόβης κάνει λόγο για διαδρομές (*pathways*) στην πορεία των αστέγων από και προς τον στεγαστικό αποκλεισμό, στις βιωμένες εμπειρίες από την κατάσταση αυτή, καθώς και στην πορεία εξόδου από αυτόν. Πρόκειται για μια μέθοδο που συμβάλλει στην κατανόηση της ιδιαιτερότητας και της περιπλοκότητας των διαδρομών και επικεντρώνεται στις εμπειρίες, τις αλληλεπιδράσεις και τις συμπεριφορές των αστέγων. Μία πρώτη επεξεργασία του εννοιολογικού και μεθοδολογικού φορτίου που ενσωματώνουν οι διαδρομές προέρχεται από τους Anderson και Tulloch (2000), που υποστηρίζουν ότι οι διαδρομές αποτελούν μια σύνθετη διαδικασία στην οποία για κάθε άστεγο μπορεί να αποδοθεί μία συγκεκριμένη, μοναδική πορεία.
- Ο Clapham (2003) επαναφέρει την οπτική των διαδρομών, καθώς αντανakλούν τις εσωτερικές διαστάσεις του αντιληπτικού κόσμου των υποκειμένων, ο οποίος με τη σειρά του επιδρά στην κατασκευή της ταυτότητας και της συμπεριφοράς τους. Κάθε άστεγος επηρεάζεται από τον τρόπο που αντιμετωπίζεται από την οικογένεια και τον κοινωνικό του περίγυρο, από τις δημόσιες υπηρεσίες, ακόμη και από την εικόνα που διαμορφώνουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης για τους αστέγους (Clapham, 2003:123).
- Η ανάπτυξη του ερμηνευτικού σχήματος των διαδρομών εξελίχθηκε καθ' όλη τη δεκαετία του 2000 και συνεχίζεται με αμείωτο ενδιαφέρον στον σύγχρονο ακαδημαϊκό και ερευνητικό διάλογο. Μελέτη βασισμένη σε βιογραφικές συνεντεύξεις με νεαρούς Ιρλανδούς αστέγους, εντόπισαν τρεις επικαλυπτόμενες διαδρομές προς την έλλειψη στέγης: πρώτον, το ζήτημα της κρατικής κοινωνικής φροντίδας, δεύτερον, την αστάθεια και το συγκρουσιακό περιβάλλον μέσα στην οικογένεια και τρίτον, προβλήματα συμπεριφοράς των νέων σε συνδυασμό με αρνητική επίδραση από τις κοινωνικές τους συναναστροφές. Το σπίτι και η οικογένεια εδώ είναι κομβικά σημεία για την κατανόηση του γιατί και πώς νεαροί καταλήγουν άστεγοι (Κουραχάνης, 2016).

Πέντε τυπικές διαδρομές προς την έλλειψη στέγης καταγράφονται για ενήλικους αστέγους: α) η στεγαστική κρίση λόγω οικονομικής κρίσης, το χαμηλό εισόδημα, η απώλεια εργασίας ή η πτώχευση μικρής επιχείρησης, β) η διαταραχή του οικογενειακού περιβάλλοντος, όπου ο ένας σύντροφος εγκαταλείπει το σπίτι εξαιτίας ενδοοικογενειακής βίας ή λόγω διακοπής της σχέσης, γ) η κατάχρηση ουσιών, όπου η συστηματική χρήση ναρκωτικών οδηγεί στην απώλεια απασχόλησης και κατοικίας και δ) τα ψυχικά νοσήματα, τα οποία μετατρέπονται σε αίτιο έλλειψης στέγης, όταν δεν υπάρχει πλαίσιο επαρκούς οικογενειακής υποστήριξης και ε) η μετάβαση από την εφηβική στην ενήλικη ηλικία, όπου η έλλειψη στέγης εκδηλώνεται, όταν το ανήλικο άτομο διαθέτει τραυματικές οικογενειακές εμπειρίες και διαμονή σε κρατικά ιδρύματα (Chamberlain & Johnson, 2011).

Η εθνογραφική σκοπιά πάνω στο ζήτημα της έλλειψης στέγης επικεντρώνεται σε ερμηνείες που εστιάζουν στον εσωτερικό ψυχισμό των αστέγων και στα ιδιαίτερα βιώματα και φάσεις της πορείας της ζωής τους. Στο Παπαδοπούλου & Κουραχάνης (2017) ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη μελέτη του Somerville (2013) «Understanding Homelessness», μέσω της οποίας αποτυπώνει εθνογραφικές προσεγγίσεις πάνω στη θεωρητική συζήτηση για την έλλειψη στέγης. Ο Somerville (2013) υιοθετώντας την τυπολογία της Gowan (2010), δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις πορείες ζωής των αστέγων και στην κατανόηση της βιωμένης εμπειρίας τους σε σημαντικά γεγονότα της ζωής τους. Κάθε άτομο βιώνει την ανεργία με ένα μοναδικό τρόπο και επακόλουθα και την έλλειψη στέγης (Somerville, 2013:389). Οι άστεγοι, όπως όλοι οι άνθρωποι, είναι κοινωνικά υποκείμενα με τις δικές τους προσωπικές ιστορίες και βιώματα. Οποιαδήποτε ερμηνευτική απόπειρα, θα πρέπει, επομένως, να δίνει προσοχή στις ιστορίες ζωής, στην αλληλεπίδρασή τους με το κοινωνικό τους περιβάλλον και να συνυπολογίζει τους συνολικούς πολιτισμικούς παράγοντες που κατασκευάζουν το φαινόμενο αυτό. Σταθμοί ζωής, όπως παιδικά τραύματα, έλλειψη φροντίδας, ιδρυματοποίηση (π.χ. ορφανοτροφεία, φυλακές) και άλλα, μπορεί να είναι κοινά σημεία στις πορείες ζωής των αστέγων. Ωστόσο, οι εμπειρίες αυτές εξελίσσονται από διαφορετικά μονοπάτια και βιώνονται μοναδικά από τον κάθε άστεγο. Συνεπώς, η εξέταση τέτοιου είδους διαστάσεων είναι απαραίτητη, για την ουσιαστική κατανόηση του φαινομένου (Somerville, 2013:408-9). Οι τραυματικές εμπειρίες αποτελούν μία πρόσθετη ερευνητική διάσταση της έλλειψης στέγης (Maguire και συν., 2009). Η Fitzpatrick και οι συνεργάτες της το 2013, μελετώντας διαδρομές ατόμων προς πολλαπλές μορφές κοινωνικού αποκλεισμού, διακρίνουν πέντε διαφορετικές συστάδες αιτίων πολλαπλού αποκλεισμού, οι οποίες βασίζονται σε εκτεταμένα και σύνθετα βιώματα αστεγίας, κατάχρησης ουσιών, ιδρυματικής φροντίδας, παραβατικής κουλτούρας και αντικοινωνικού τρόπου ζωής. Πηγή προέλευσης για τα περισσότερα από αυτά τα αίτια είναι τα παιδικά τραύματα των αστέγων. Περισσότερο πρόσφατα αίτια τέτοιων μορφών αποκλεισμού προέρχονται από κατάχρηση ουσιών ή από ψυχικά νοσήματα που τείνουν να εμφανίζονται στα αρχικά στάδια της διαδρομής προς την έλλειψη στέγης. Συνεπώς, οι γενεσιουργές αιτίες της αστεγίας στην Ευρώπη οφείλονται σε κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και ατομικούς παράγοντες και στις δραματικές αλλαγές στους όρους εργασίας (Okamoto, 2007:528-529). Οι θεσμικοί (institutional) ή οι σχεσιακοί (relationship) παράγοντες, επίσης παίζουν κομβικό ρόλο στην εκδήλωση του φαινομένου (Morse, 1992:9-12; Edgar, 2009:6). Οι δομικοί παράγοντες προκαλούνται από τις συνέπειες της φτώχειας και της θέσης στην απασχόληση και επίσης από τις παραμέτρους που εμποδίζουν την πρό-

σβαση στις κοινωνικές υπηρεσίες. Οι *θεσμικοί* παράγοντες, σχετίζονται με την απουσία υποστήριξης σε μια σειρά ζητημάτων καθώς και από μακροχρόνια διαμονή σε ιδρύματα ή σε άλλες μορφές εγκλεισμού. Από την άλλη πλευρά, παράγοντες *σχέσεων*, όπως η ενδοοικογενειακή βία είναι δυνητικοί κίνδυνοι πρόκλησης της απώλειας στέγης. Τέλος, οι *προσωπικοί* παράγοντες, όπως τα ζητήματα εξαρτήσεων από ουσίες ή τα οικονομικά χρέη, μπορούν να εκθέσουν τους ανθρώπους σε ακραίες κοινωνικές καταστάσεις (Edgar, 2009:7; Πουλόπουλος, 2011; Μάτσα, 1997). Η διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων ή τα οικογενειακά προβλήματα μπορούν να οδηγήσουν στην ενίσχυση των πιθανοτήτων εμφάνισης φαινομένων απώλειας στέγης (Mallett, 2005; Παπαδοπούλου, 2012). Επίσης, τα *προβλήματα ψυχικής και σωματικής υγείας*, μπορεί να οδηγήσουν σε απώλεια στέγης, ιδιαίτερα, όταν συνοδεύονται από συνθήκες φτώχειας και ανεργίας (Leng, 2007).

Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΣΤΕΓΙΑΣ

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα δυναμικό και πολυδιάστατο φαινόμενο (Οικονόμου & Φερώνας, 2006), όπως και η απώλεια στέγης που παρατηρείται όλο και συχνότερα στα μεγάλα αστικά κέντρα (Anderson & Tulloch, 2000) και πρόσφατα έχει εμφανιστεί και στην Ελληνική περιφέρεια και ορίζεται δύσκολα. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή τυπολογία για την έλλειψη στέγης και τον αποκλεισμό από την κατοικία ETHOS (2006) η αστεγία περιλαμβάνει τέσσερις κατηγορίες (Busch, 2010). Η πρώτη κατηγορία αφορά τα άτομα που δεν έχουν στέγη και κοιμούνται στο δρόμο (roofless), η δεύτερη κατηγορία τα άτομα που δεν έχουν σπίτι (homeless) αλλά ζουν σε υπνωτήρια ή δομές φιλοξενίας αστέγων, ή σε αυτοκίνητα ή σκηνές, η τρίτη κατηγορία αφορά τα άτομα που ζουν σε επισφαλή κατοικία (precariously housed), και απειλούνται με έξωση ή διαβιούν με συγγενείς και η τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνει τα άτομα που ζουν σε κατελημμένα κτίρια ή άλλα ακατάλληλα μέρη, χωρίς ρεύμα και νερό και διαβιούν υπό *ανεπαρκείς συνθήκες κατοίκησης (inadequate)* (Edgar, 2009:52). Η τελευταία έκθεση της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας των Εθνικών Οργανώσεων που εργάζονται με τους αστέγους (European Federation of National Organisations working with the Homeless) εμφανίζει σημαντικές αυξήσεις του αριθμού των αστέγων στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες, με έναν αυξανόμενο αριθμό των γυναικών, των νέων, των οικογενειών και των μεταναστών (FEANTSA, 2012).

Σαφείς ενδείξεις για την ευρεία και ταχεία επέκταση της έλλειψης στέγης υπάρχουν και για την Ελλάδα, παρά την έλλειψη αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων. Προηγούμενες προσπάθειες καταγραφής του άστεγου πληθυσμού σε εθνικό επίπεδο με βάση την τυπολογία ETHOS εστιάζουν κυρίως στις δυο πρώτες κατηγορίες «*αστέγων στο δρόμο*» και των «*στερούμενων κατοικία*». Ενδεχομένως επειδή το φαινόμενο σε σχέση με τις άλλες χώρες του δυτικού κόσμου είναι σχετικά πρόσφατο (Ναούμη και συν., 2010; Κουραχάνης, 2016) ο «*ορισμός της έλλειψης στέγης*» διατυπώθηκε για πρώτη φορά στο νόμο 4052/2012 άρθρο 29, όπου υπάρχουν τρεις διατάξεις και «*οι άστεγοι*» αναγνωρίζονται ως ευπαθής κοινωνική ομάδα, στην οποία παρέχεται κοινωνική προστασία. Ως άστεγοι ορίζονται: «*όλα τα άτομα που διαμένουν νόμιμα στη χώρα, τα οποία στερούνται πρόσβασης ή έχουν επισφαλή πρόσβαση σε επαρκή ιδιόκτητη, ενοικιαζόμενη ή παραχωρημένη κατοικία που πληροί τις αναγκαίες τεχνικές προδιαγραφές και διαθέτει τις βασικές υπηρεσίες ύδρευσης και ηλεκτροδότησης*» (Νόμος 4052/2012, άρθρο 29, παρ.1).

Οι μελέτες αναφορικά με το ζήτημα της αστεγίας στην Ελλάδα είναι σχετικά λίγες (Arapoglou, 2002;2004). Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης κατέγραψε ότι το 2009, υπήρχαν 21.206 άτομα που αντιμετώπιζαν προβλήματα στέγασης, εκ των οποίων 1.627 διέμεναν στο δρόμο, 624 στερούνταν κατοικίας, 8.801 διαβιούσαν σε επισφαλείς συνθήκες, και 10.154 σε ακατάλληλη κατοικία (Alamanou et al., 2011). Το Υπουργείο Υγείας πραγματοποίησε το 2009 μελέτη για τους αστέγους και ανέφερε ότι ο συνολικός αριθμός των αστέγων στην Ελλάδα ήταν 7.720 άτομα. Μέσα σε αυτό το σύνολο, υπήρχαν περίπου 1.800 άτομα διαβιούντα στον δρόμο και 970 άτομα σε ξενώνες και καταφύγια. Ωστόσο, αυτή η μελέτη απέκλεισε τους μετανάστες και τους ταξιδιώτες. Αυτά τα στοιχεία αμφισβητήθηκαν τόσο από το ίδιο το Υπουργείο όσο και από άλλους εμπλεκόμενους, λόγω μεθοδολογικών περιορισμών (Γιατρά, 2016).

Η απογραφή του 2011 κατέγραψε στην Αττική 7950 άτομα σε μη-συμβατική κατοικία και 13651 σε καταλύματα ακατάλληλα για κατοίκηση (Αράπογλου, Γκούνης, Σιατίτσα & Σουλελέ, 2015). Έρευνα που πραγματοποίησε ο Δήμος Αθηναίων (ΚΥΑΔΑ) το 2015, κατέδειξε ότι σε δείγμα 451 ατόμων που διαβιούσαν στο δρόμο, το 62% ήταν Ελληνικής καταγωγής. Αναφορικά με το προφίλ τους, το 85% ήταν άνδρες ηλικίας μεταξύ 35-55 ετών, ενώ το 71% δήλωσε ότι είχαν μείνει άστεγοι τα τελευταία πέντε χρόνια λόγω της οικονομικής κρίσης. Σε έρευνα του Πανεπιστημίου Κρήτης (Arapoglou & Gounis, 2014) προέκυψαν περίπου 15436 άτομα που κατατάσσονται στους στερούμενους κατοικίας για το 2013. Επίσης, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, το 2015, στο νομό Αττικής 17.000 άτομα διαβιούσαν στο δρόμο. Σε όλες τις πρόσφατες μελέτες «οι μετανάστες» είναι η κοινωνική ομάδα που αντιμετωπίζει τις χειρότερες συνθήκες στέγασης (Αράπογλου, Γκούνης, Σιατίτσα & Σουλελέ, 2015). Τρία χρόνια αργότερα, το Μάιο του 2018, ξεκίνησε σε επτά δήμους ένα πιλοτικό πρόγραμμα καταγραφής αστέγων σε εθνικό επίπεδο, που διοργανώθηκε από το Υπουργείο *Εργασίας, Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης* σε συνεργασία με το *Πάντειο Πανεπιστήμιο* και άλλους φορείς της δημόσιας διοίκησης και της κοινωνίας των πολιτών (Μπασκόζου, 2021). Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι όσον αφορά στη νυχτερινή καταμέτρηση σε δρόμους και πάρκα, βρέθηκαν 691 άτομα να κοιμούνται στο δρόμο (353 στην Αθήνα, 171 στη Θεσσαλονίκη, 96 στον Πειραιά, 5 στη Νέα Ιωνία, 21 στα Ιωάννινα, 43 στο Ηράκλειο-Κρήτης και 2 στα Τρίκαλα) ενώ σύμφωνα με στοιχεία έρευνας του Κέντρου Υποδοχής και Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων, που πραγματοποιήθηκε στην πόλη των Αθηνών, τέσσερις στους δέκα ανθρώπους που διαβιούν στο δρόμο κάνουν κατάχρηση ουσιών (<https://kyada-athens.gr/erevnes/>).

ΧΡΗΣΗ ΟΥΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Σύμφωνα με στοιχεία έρευνας του Κέντρου Υποδοχής και Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων (ΚΥΑΔΑ), που πραγματοποιήθηκε στην πόλη των Αθηνών, τέσσερις στους δέκα ανθρώπους από όσους μένουν στον δρόμο έχουν πρόβλημα τοξικοεξάρτησης. Είναι φανερό ότι η αστεγία και η χρήση ναρκωτικών επιβάλλεται να αντιμετωπιστούν συνδυαστικά όπως αναφέρθηκε σε σχετική ημερίδα, την οποία διοργάνωσε ο Δήμος Αθηναίων, με τη συμμετοχή Ελλήνων και ξένων εισηγητών (Γεωργιοπούλου, 2017).

Αντίστοιχα το θεραπευτικό πρόγραμμα ΚΕΘΕΑ – ΕΞΕΛΙΞΙΣ, το οποίο είναι μια δομή που εξυπηρετεί ένα μεγάλο ποσοστό άστεγων-εξαρτημένων, κατά το έτος 2015 και με αφορμή την

20ετή λειτουργία του, δημοσίευσε μια σειρά από στατιστικά στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία φαίνεται ότι το 2010 το ποσοστό των χρηστών ψυχοδραστικών ουσιών που εξυπηρετούσε στο δρόμο, ζούσε σε επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης ή δεν είχε καθόλου στέγη άγγιζε, το 24,5%. Μόλις πέντε χρόνια μετά το ποσοστό αυτό σχεδόν διπλασιάστηκε, καθώς ο αριθμός των εξαρτημένων αστεγών άγγιζε το 42%. Το ερώτημα που προκύπτει εύλογα, είναι κατά πόσο η κατάχρηση ουσιών από μόνη της αποτελεί αιτία έλλειψης στέγης ή μήπως η διαδικασία μετάβασης ενός ανθρώπου στην κατάσταση της αστεγίας είναι μια πολύ πιο περίπλοκη διεργασία και σχετίζεται και με τα τραύματα και τις δυσμενείς εμπειρίες ζωής κατά την παιδική ηλικία (Felitti et al., 1998).

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις ερμηνείας των φαινομένων έλλειψης στέγης που υιοθετούν την *ανθρωπολογική μέθοδο* υπεραμύνονται για το δεύτερο. Τα τελευταία χρόνια η έρευνα σχετικά με το θέμα της έλλειψης στέγης έχει προσανατολιστεί στη διερεύνηση των προσωπικών ιστοριών ζωής και στα βιώματα της συνεχούς απώλειας/έλλειψης στέγης από την παιδική ηλικία μέχρι την ενηλικίωση. Ωστόσο, τα ερευνητικά δεδομένα ως προς αυτή τη λειτουργία στην Ελλάδα είναι ελλιπή. Η παρούσα μελέτη μέσα από τη βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση διερευνά τις δυσμενείς εμπειρίες ζωής κατά την παιδική ηλικία, και τη διασύνδεση αυτών με την κατάχρηση ουσιών και το φαινόμενο της αστεγίας.

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΕΔΙΑ

Σκοπός της παρούσας ερευνητικής μελέτης είναι η διερεύνηση των δυσμενών εμπειριών ζωής κατά την παιδική ηλικία και η σχέση αυτών με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, την κατάχρηση ουσιών και την αστεγία. Βασικός στόχος της συγκεκριμένης μελέτης είναι να διερευνήσει μέσα από τις διαφορετικές πορείες εξέλιξης της ζωής των συμμετεχόντων στη μελέτη, πώς η χρήση και η εξάρτηση σχετίζονται με τις κακές συνθήκες διαβίωσης και μακροπρόθεσμα με την έλλειψη στέγης ή και το αντίθετο, καθώς φαίνεται ότι τα δυο αυτά φαινόμενα αλληλεπιδρούν.

Η μελέτη αυτή έχει ως σκοπό να αναδείξει τις εμπειρίες ζωής των άμεσα ενδιαφερόμενων αναφορικά με τη διαδρομή τους προς τη χρήση ουσιών και να ερμηνεύσει την πορεία αυτή μέσα από τη συχνή εναλλαγή ή και απώλεια της στέγης από την παιδική ηλικία έως την ενήλικη ζωή.

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ/ΟΥΣΕΣ

Οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα ήταν 11 (9 άντρες και 2 γυναίκες) που ακολουθούσαν το πρόγραμμα των Μονάδων Υποκατάστασης Βουπρενορφίνης του OKANA (ΜΟΘΕ) στη Βόρειο Ελλάδα και αντιμετώπιζαν πρόβλημα στέγασης. Οι γυναίκες είναι λιγότερες, καθώς αφενός ήταν πιο δύσκολο να εντοπιστούν και αφετέρου φαίνεται ότι και σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες που βιώνουν αστεγία είναι αναλογικά λιγότερες από τους άντρες. Όσον αφορά στη διαδικασία συλλογής δεδομένων αξιοποιήθηκε η μέθοδος της «*δειγματοληψίας ευκολίας*», καθώς επελέγησαν όσοι/ες ήταν άμεσα διαθέσιμοι/ες και πληρούσαν τα κριτήρια συμμετοχής στην έρευνα (Robson, 2007), δηλαδή να έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας τους και να είναι σε καθεστώς αστεγίας κατά τη διάρκεια εκπόνησης της μελέτης.

Οι συμμετέχοντες/ουσες ενημερώθηκαν για τη διεξαγωγή της έρευνας και έδωσαν τη συγκατάθεσή τους, ενώ σχετικό αίτημα πρόσβασης στον πληθυσμό κατατέθηκε και εγκρίθηκε από τον ΟΚΑΝΑ, οργανισμό από τον οποίο χορηγείται η βουπρενορφίνη. Εγκρίθηκε γραπτώς η διεξαγωγή της έρευνας σε πέντε Θεραπευτικές Μονάδες Υποκατάστασης Βουπρενορφίνης του ΟΚΑΝΑ στη Βόρειο Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα στις ΜΟΘΕ ΓΝΘ Ιπποκράτειου, ΜΟΘΕ ΓΝΘ ΟΣΕ-Λιμάνι, ΜΟΘΕ Ν. Ειδικών Παθήσεων, ΜΟΘΕ ΓΝΠ Κατερίνης και ΜΟΘΕ ΓΝ Βέροιας.

Για την συλλογή των δεδομένων, αξιοποιήθηκε η αφηγηματική προσέγγιση. Κάθε συνάντηση είχε διάρκεια 50-60' και πραγματοποιήθηκε εντός των δομών του ΟΚΑΝΑ (ΜΟΘΕ) στις μονάδες της Θεσσαλονίκης, της Κατερίνης και της Βέροιας, σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο, ώστε να διασφαλισθεί ένα ασφαλές και διευκολυντικό περιβάλλον για τη διεξαγωγή της έρευνας. Κάθε αφήγηση ηχογραφήθηκε ή/και βιντεοσκοπήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη των συμμετεχόντων/ουσών. Το χρονικό διάστημα διεξαγωγής της έρευνας ήταν πέντε (5) μήνες, από το Νοέμβριο του 2020 έως το Μάρτιο του 2021. Στην αρχή κάθε συνέντευξης μοιράστηκε η «*ενημερωτική επιστολή*» σχετικά με το σκοπό και το θέμα της έρευνας και υπογράφηκε το «*έντυπο συγκατάθεσης*», όπου αναφέρεται ρητά η προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων/ουσών στη μελέτη. Οι συμμετέχοντες/ουσες ενημερώθηκαν ότι θα τηρηθεί απόλυτη εχεμύθεια και ανωνυμία και ότι σε καμία περίπτωση δε θα γίνουν γνωστά τα προσωπικά τους δεδομένα (ανωνυμοποίηση, κρυπτογράφηση). Η υλοποίηση των ανωτέρω πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τα οριζόμενα στο Γενικό Κανονισμό Προσωπικών Δεδομένων 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Η πιο σημαντική δυσκολία κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ήταν η διαχείριση της υγειονομικής κρίσης, λόγω της πανδημίας COVID-19. Ωστόσο, όλες οι συναντήσεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης και με την τήρηση όλων των υγειονομικών πρωτοκόλλων (μάσκα, αποστάσεις).

Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.

Η μεθοδολογία διεξαγωγής της συγκεκριμένης έρευνας βασίζεται στην *ποιοτική προσέγγιση* που ενθαρρύνει την αμεσότητα και την προσωπική εμπλοκή του ερευνητή/τριας (Mason, 2003) και στην υπόθεση ότι η γνώση για τους ανθρώπους είναι αδύνατη χωρίς την περιγραφή της ανθρώπινης εμπειρίας, όπως αυτή βιώνεται και όπως περιγράφεται από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους (Σαχίνη-Καρδάση, 2000).

Μεθοδολογικά επιλέχθηκε το εργαλείο της *βιογραφικής αφηγηματικής προσέγγισης*, καθώς επιτρέπει μια «*εις βάθος*» *ανάλυση* του πολυδιάστατου φαινομένου της αστεγίας και της ζωής του ατόμου, η οποία αντιμετωπίζεται ως ενότητα προσωπικών, κοινωνικών, συναισθηματικών και άλλων καταστάσεων, που όλες μαζί συνθέτουν την πολύπλοκη υποκειμενική πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτό η σχέση κοινωνίας και ατόμου διαμεσολαβείται από τις *βιογραφικές κατασκευές*, οι οποίες επιτελούν σημαντικές κοινωνικές λειτουργίες (Τσιώλης, 2006; Τσιώλης, 2014). Κατά τη διάρκεια της *βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης*, ένα είδος «*ανοικτής συνέντευξης*», οι συμμετέχοντες/ουσες κλήθηκαν σε ατομικό επίπεδο να αφηγηθούν την ιστορία της ζωής τους συνολικά, ανακαλώντας στη μνήμη τους προσωπικές εμπειρίες και βιώματα. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και μέσω της διαδικασίας της *μεταγραφής* αποδόθηκαν σε γρα-

πτό κείμενο σύμφωνα με καθορισμένους κανόνες σημειογραφίας. Οι αφηγητές/τριες αφέθηκαν ελεύθεροι/ες να επιλέξουν αυτόνομα την αφηγηματική διαδρομή (Τσιώλης, 2006). Η συνεντεύκτρια έθεσε διευκρινιστικές ερωτήσεις όπου εντόπισε κενά, ασάφειες, αποσιωπήσεις. Οι προκύπτουσες αφηγήσεις ζωής (ή βιογραφικές αφηγήσεις) αποτελούν άλλωστε έναν προνομιακό «τόπο» για τη διερεύνηση της ανθρώπινης βιωμένης εμπειρίας, της διαλεκτικής σχέσης του ατομικού με το κοινωνικό, της συγκρότησης της ταυτότητας (Τσιώλης, 2014). Μετά τη συγκέντρωση των βιογραφιών ακολούθησε η διαδικασία της βιογραφικής αφηγηματικής ανάλυσης, η οποία εστίασε στη συστηματική ερμηνευτική επεξεργασία των κειμένων με στόχο την αποκρυπτογράφηση (ανακατασκευή) των διαδικασιών αφηγηματικής κατασκευής της βιογραφικής ταυτότητας. Με βάση τις κεντρικές μεθοδολογικές αρχές που προσδιορίζουν αυτή τη διαδικασία ακολουθήθηκαν: α) Η αρχή της ολιστικής ανακατασκευής, όπου κάθε περίπτωση αντιμετωπίστηκε ερμηνευτικά στο σύνολό της, στην πολυπλοκότητά της και ως αποκρυστάλλωση μιας δυναμικής διαδικασίας παραγωγής, β) Η αρχή της διαδοχικής ανάλυσης, όπου κάθε στοιχείο ερμηνεύτηκε σε σχέση με το πώς τοποθετείται εντός της αλληλουχίας των προηγούμενων και των ακολούθων, αλλά και εντός της συνολικής δομής της κάθε περίπτωσης και γ) Η αρχή της πολυεπίπεδης ανάλυσης, που συνδυάζει τρία επίπεδα ανάλυσης: 1) το θεματικό επίπεδο, όπου δόθηκε έμφαση στα θέματα και το περιεχόμενο των λεχθέντων, 2) το δομικό και μορφολογικό επίπεδο, όπου δόθηκε έμφαση στον τρόπο οργάνωσης του περιεχομένου και 3) το διαλογικό/επιτελεστικό επίπεδο, όπου η έμφαση δόθηκε στη διάδραση και την επικοινωνιακή ανταλλαγή μεταξύ αφηγητή/τριας και ερευνήτριας.

Μετά την ολοκλήρωση των βιογραφικών αφηγηματικών συνεντεύξεων ακολούθησε η μεταγραφή του υλικού σε γραπτό κείμενο, σύμφωνα με τους καθορισμένους κανόνες σημειογραφίας. Πριν την έναρξη της διαδικασίας της βιογραφικής αφηγηματικής ανάλυσης κρίθηκε σκόπιμο να ομαδοποιηθούν οι βιογραφίες των υποψηφίων ανάλογα με το φύλο και τα χαρακτηριστικά ταυτότητας που θα εξυπηρετούσαν καλύτερα στην εκτέλεση και βαθύτερη ανάλυση των δεδομένων, καθώς και στην εξατομίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνας. Συνεπώς, έγινε ομαδοποίηση και επεξεργασία των βιογραφιών ως εξής: α) γυναίκες, β) μετανάστες, γ) αδέρφια, δ) Έλληνες υπήκοοι ε) μέλη θρησκευτικών μειονοτήτων, στ) Έλληνες άντρες με καμία διαφοροποίηση ως προς την εθνότητα ή άλλο χαρακτηριστικό στην ταυτότητα καταγωγής τους.

Στη συνέχεια έλαβε χώρα η αφηγηματική ανάλυση περιεχομένου των βιογραφιών, στη διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκε συστηματική ερμηνευτική επεξεργασία των κειμένων, σειρά προς σειρά, σύμφωνα με τις κεντρικές μεθοδολογικές αρχές της βιογραφικής αφηγηματικής προσέγγισης. Η ερμηνεία των αφηγήσεων έγινε με βάση τη χρονική ακολουθία των γεγονότων, το πλαίσιο, την πλοκή, τη ροή των συναισθημάτων και την οπτική της εξιστόρησης των αφηγητών. Τα σημεία στα οποία επικεντρώθηκε η ανάλυση αφορούσαν στους κοινούς δυσμενείς και επιβαρυντικούς παράγοντες της παιδικής ηλικίας που συνδέουν την κατάχρηση ουσιών με τη διαδρομή της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου και της εναλλαγής/απώλειας στέγης από την παιδική ηλικία μέχρι και σήμερα.

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Η αφηγηματική ανάλυση περιεχομένου ανέδειξε ότι σε όλες τις βιογραφικές αφηγήσεις η απώλεια στέγης προϋπήρχε ως κεντρική δυσμενής εμπειρία ζωής από την παιδική ηλι-

κία και έως την ενηλικίωση. Η κατάχρηση ουσιών εμφανίστηκε μεταγενέστερα και περισσότερο ως μια προσπάθεια ανακούφισης και αυτοθεραπείας. Οι δυσμενείς εμπειρίες ζωής κατά την παιδική ηλικία συνδέονται με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, την κατάχρηση ουσιών και την αστεγία. Το συγκρουσιακό οικογενειακό περιβάλλον, η βία και η κακοποίηση, τα παιδικά τραύματα, η φυσική ή ψυχική απώλεια των γονέων, η εγκατάλειψη και η παραμέληση των παιδιών, η χρήση ουσιών στο στενό οικογενειακό περιβάλλον, η ύπαρξη προβλημάτων ψυχικής ασθένειας στους γονείς, η ανέχεια, η έλλειψη πόρων και ερεθισμάτων και η εμπλοκή με την παραβατικότητα φαίνεται ότι είναι σε αλληλεπίδραση με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, την κατάχρηση ουσιών και την παραβατικότητα, όσον αφορά στα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα. Οι κατηγορίες που αναδείχθηκαν, είναι οι παρακάτω:

Χρήση ουσιών στο οικογενειακό περιβάλλον

Το πρώτο κοινό στοιχείο που επαναλαμβάνεται σε όλες τις βιογραφίες είναι η *χρήση ψυχοδραστικών ουσιών στο στενό οικογενειακό περιβάλλον*, στους γονείς, στα αδέρφια και στις προηγούμενες και επόμενες γενεές. Η κουλτούρα της κατάχρησης ουσιών, ως μέσο επίλυσης των δυσκολιών της ζωής και κάποιες φορές και ως τρόπος εξοικονόμησης χρημάτων φαίνεται να αποτελεί κοινό παρονομαστή στη διαδραμάτιση όλων των σημαντικών ορόσημων που στιγμάτισαν τη ζωή των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα. Συχνά η κατάχρηση ουσιών συμπεριλαμβάνει και νόμιμες ψυχοδραστικές ουσίες, όπως είναι το αλκοόλ και τα ψυχοφάρμακα ή και συμπεριφορικούς εθισμούς, όπως είναι ο τζόγος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν και οι ίδιοι:

«Έπιναν στο σπίτι, ο μπαμπάς μου δηλαδή.. ήταν αλκοολικός...» (Γ)

«Ο πατέρας μου ήταν αλκοολικός, όταν ερχόταν στο χωριό, πήγαινε κατευθείαν στο καφενείο, έπινε, κερνούσε όλους και μετά ερχότανε στο σπίτι...» (Μ)

«Πρώτα ο μεγαλύτερος αδελφός μου άρχισε να παίρνει την κατηφόρα, άρχισε να κάθε-ται στα καφενεία όλη μέρα και να πίνει τσίπουρο... Έπινε από μικρός και μετά έμπλεξε με τη σκόνη...» (Αδ.)

«Ο πατέρας μου ήταν αλκοολικός, αλλά μετά που χώρισε με τη μάνα μου έμπλεξε με τα ναρκωτικά... Όταν ήμουνα εννιά χρονών, έπιναν την ηρωίνη με αλουμινόχαρτο και τον έβλεπα με σύριγγες καρφωμένες κι εγώ τον έβαζα στο κρεβάτι για να μην πέσει και να του βγάλω τη σύριγγα από το μπουτί... Άμα ήτανε χαρμάνης μου έλεγε: “ Αγόρι μου πονάω! Μπορείς να με τρίψεις;” Κι εγώ κρυφά έκλαιγα, αλλά έκανα υπομονή για να τον βοηθήσω, να μην πονάει...» (ΜΠ)

«Ο πατέρας μου δε μπορούσε να μας βοηθήσει, ήτανε αλκοολικός... Δεν ήτανε ποτέ σε καλή κατάσταση.. Όποιος πίνει δεν καταλαβαίνει, δε μπορεί να είναι δοτικός, να σε καταλάβει ότι έχεις κι εσύ την ανάγκη του.... Όταν είναι μεθυσμένος ο άνθρωπος, πρέπει να γίνει το δικό του, δεν καταλαβαίνει... Ήτανε μόνο για τον εαυτό του, δεν τον ενδιέφερε για εμάς...». (Α).

Ενδοοικογενειακή βία

Η ενδοοικογενειακή βία είναι ένα φαινόμενο που επαναλαμβάνεται σε όλες τις αφηγήσεις, καθώς άλλοτε με τη μορφή της απροκάλυπτης άσκησης σωματικής τιμωρίας και άλλοτε με τη μορφή συναισθηματικών εκβιασμών, λεκτικών χαρακτηρισμών και ηθικής εκμετάλ-

λευσης είναι ένας σταθερά επανεμφανιζόμενος τρόπος επίλυσης των συγκρούσεων στο οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Η περιγραφή βίαιων επεισοδίων με ξυλοδαρμούς, φωνές, εξύβριση και πρόκληση σωματικών βλαβών χαρακτηρίζει τις αφηγήσεις των περισσότερων, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας. Από τα πρώιμα παιδικά τους χρόνια όλοι οι συμμετέχοντες/ουσες έγιναν μάρτυρες τραυματικών επεισοδίων μέθης και βίαιων συγκρούσεων. Είναι σημαντικό να τονιστεί βέβαια πως στις περισσότερες περιπτώσεις οι γυναίκες είτε ως σύζυγοι είτε ως μητέρες εμφανίζονται ως θύματα.

«Υπήρξε πολύ βία.. κάθε βράδυ, ξύλο, φωνές, μαχαίρια... όπλα. Στις φασαρίες των γονιών μου, έμπαινα πάντα στη μέση και κόντεψα να φάω μέχρι και μαχαιριές...» (Γ)

«Ήμουνα δώδεκα χρονών που με κάνανε μπαλάκι και με έπαιρναν μια ο ένας και μια ο άλλος και μετά βρήκα τον πρώτο τυχόντα μα....κα, για να γλιτώσω...αχχ...αχχχ» (Γ)

«Δε μπορούσα να γυρίζω στο σπίτι και να τους ακούω... Παλιά, όταν ήτανε πιο νέοι, βρίζανε, φωνάζανε, σπάζανε πράγματα... Κάνανε παράπονα οι γείτονες κι ερχότανε η Αστυνομία και η Πρόνοια...» (Μ)

«Στο σπίτι μας υπήρχε πάντα φασαρία, μαλώνανε χωρίς λόγο, κάθε μέρα... Παντρευτήκανε από προξενιό, χωρίς να υπάρχουνε συναισθήματα και δεν τα βρίσκανε... Μια κουβέντα έλεγε ο πατέρας μου, δέκα έλεγε η μάνα μου και πάνω εκεί σκοτώνονταν...» (Αδ.)

«Ο πατέρας μου την έδερνε τη μάνα μου... Έπινε πολύ αλκοόλ και έπαιζε το μάγκα στο χωριό... Όλοι τον φοβότανε... Μια μέρα τον είδα να την έχει πιάσει από τα μαλλιά και να χτυπάει το κεφάλι της στον τοίχο.. Η μάνα μου χάθηκε από την Ελλάδα από το φόβο του πατέρα μου... Κι εμένα με έβαζε τιμωρία να κάθομαι με το ένα πόδι στον τοίχο, επειδή άνοιξα την πόρτα και τους είδα...» (ΜΠ)

«Τη χτυπούσε πολύ... Μιλάμε για πολύ ξύλο, όχι χαζομάρες... Είτε σουρωμένος ήτανε είτε δεν ήτανε πάλι τη βαρούσε... Ο άνθρωπος ήτανε, τι να σας πω... Πολύ ξύλο! Πω! Πω! Συνέχεια μέσα σε εκείνο το σπίτι... Με παίρνανε συνέχεια τηλέφωνο, για να πάω να τους χωρίσω... Τα νεύρα μου ήτανε χάλια και γι' αυτό έτρεχα και έπινα... Ξέρεις τι είναι να πηγαίνεις εσύ στη δουλειά και να σε παίρνουνε τηλέφωνο και να τρέχεις στο σπίτι σου και να μην ξέρεις τι θα βρεις... Όταν ήμασταν μικροί μας βαρούσε και τον ρωτούσα πάντα το γιατί και μου έλεγε ότι δεν καθόμασταν καλά, αλλά δε μας ρωτούσε ποτέ τι κάνουμε, αν χρειαζόμαστε κάτι...» (Α).

Η απώλεια

Η απώλεια γονιού από φυσικό θάνατο ή απομάκρυνση, η παραμέληση και η εγκατάλειψη των παιδιών σε πρόσωπα του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος είτε για λόγους διαζυγίου είτε για λόγους αναζήτησης εργασίας είναι ακόμη μία πολύ σημαντική και επαναλαμβανόμενη δυσμενής εμπειρίας ζωής κατά την παιδική ηλικία. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα ο θάνατος επέρχεται μετά από αυτοκτονία και ψυχιατρικό εγκλεισμό, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο τραυματικά τα βιώματα των ανήλικων παιδιών. Τα ψυχιατρικά νοσήματα στο στενό κύκλο της οικογένειας εμφανίζονται σχεδόν στις περισσότερες περιπτώσεις αφηγήσεις.

«Η μαμά μου έκανε τρεις απόπειρες αυτοκτονίας, την πρώτη φορά πήδηξε από το μπαλκόνι, τη δεύτερη πήγε να πνιγεί στο ποτάμι και την τρίτη φορά ήπια παραθείο και κάηκαν τα σωθικά της...» (Γ).

«Η μάνα μου πέθανε από επιληψία, όταν ήμουνα έντεκα χρονών. Τρεις μήνες μετά πέθανε και η γιαγιά μου και μείναμε μόνοι μας. Μετά πέθανε κι ο αδελφός μου, ήταν αλκοολικός» (Μ)

«Ο πατέρας μου είχε πέσει σε ένα πηγάδι μικρός κι από κει έπαθε ψυχολογικά προβλήματα... Έκανε και στο ψυχιατρείο, αλλά βάλανε υπογραφή τα αδέρφια του και βγήκε... Του βάλανε και ζουρλομανδύα, του κάνανε μια ένεση και τον κρατήσανε μέσα μέχρι να ηρεμήσει» (Αδ.)

«Ζει σε ένα κόσμο δικό του, δε μπορείς να συνεννοηθείς, άλλα του λες εσύ, άλλα καταλαβαίνει αυτός...» (Αδ.)

«Οι γονείς μου χώρισαν, όταν ήμουν έξι χρονών... Πρώτα έφυγε η μάνα μου, μας παράτησε. Μπήκε σε ένα ταξί κι έφυγε.. Έβγαζε μόνο κραυγές από το κλάμα και η γιαγιά μου της έλεγε: “Φύγε.. φύγε.. το παιδί θα είναι καλά”... Κι εγώ έκλαιγα και φώναζα: “Μαμά μη με αφήνεις”... “Μαμά πάρε με μαζί σου”... Ήταν η τελευταία φορά που είδα τη μάνα μου σαν παιδί... κι ένα χρόνο μετά έφυγε και ο πατέρας μου. Εγώ μεγάλωσα με τη γιαγιά μου, αυτή είχα σαν μάνα» (ΜΠ)

«Με τους γονείς μου έμεινα μέχρι την τρίτη Δημοτικού, μετά χωρίσανε... Η μάνα μου μας άφησε, πήρε τη μικρή και έφυγε την κοπάνησε... Εκεί γονατίσαμε όλοι... Κι ο πατέρας μου μας έδιωχνε... Δε μας ήθελε...» (Α).

Εγκλεισμός και συναισθηματική αποστέρηση

Ο εγκλεισμός και η συναισθηματική αποστέρηση των γονέων συνδέεται με την παραμέληση των παιδιών, τα οποία βιώνουν έντονα την έλλειψη της φροντίδας και της ασφάλειας με εκδήλωση συναισθημάτων πόνου και εγκατάλειψης. Η αίσθηση του «ανοίκειου», της έλλειψης ενός «ασφαλούς περιβάλλοντος» χαρακτηρίζει τις αφηγήσεις όλων. Οι αφηγήσεις των ίδιων των συμμετεχόντων/ουσών αναδεικνύουν την απώλεια της παιδικής ηλικίας και τα βιώματα μοναξιάς.

«Με άφηναν μόνη μου, επειδή έφευγαν στη δουλειά όλη μέρα και γύριζαν το βράδυ...» (Γ).

«Ο πατέρας μου έλειπε συνέχεια στο βουνό, ερχότανε μια φορά το μήνα να μας δει και η μάνα μου ήταν επιληπτική εκ γενετής και την προσέχαμε όλη την ώρα, μην πάθει τίποτα...» (Μ)

«Εγώ δεν είχα παιδική ηλικία, δούλευα, δεν είχα παιχνίδια, αλλά τα καταλάβαινα όλα όσα γινόντουσαν μέσα στο σπίτι. Είχα μείνει χωρίς φαγητό και δυο εβδομάδες...» (Αδ.)

«Η γιαγιά μου έφευγε δώδεκα η ώρα το βράδυ στη δουλειά, στα καπνά και ερχότανε στις έξι το πρωί... κι εγώ έμενα μόνος μου στο σπίτι, φοβόμουνα κιόλας, εφτά χρονών παιδί ήμουνα...» (ΜΠ)

«Ο πατέρας μου και στη φυλακή που ήτανε πάλι εγώ τον κοιτούσα... Είχε κάνει κάτι...» (Α)

«Δεν είχα δικούς μου ανθρώπους να με συμμαζέψουνε, αν είχα κάποιους ανθρώπους πάνω από το κεφάλι μου, να με καταλάβουνε, να με μαλώσουνε, ένα χέρι βοήθειας, ίσως να ήτανε αλλιώς τα πράγματα...» (Α)

«Τον πατέρα μου τον είχανε πάρει στη φυλακή, ήτανε πληρωμένος δολοφόνος... Γενικά δεν τον βλέπαμε καθόλου, αλλά είχε γνωριμίες στη φυλακή και όταν έκανα κι εγώ με βοήθησε...» (Α)

Εγκατάλειψη και φυλάκιση

Συχνά, η εγκατάλειψη επέρχεται και μετά από εγκλεισμό των γονέων στη φυλακή. Στις περισσότερες περιπτώσεις που αναφέρεται φυλάκιση, οι συμμετέχοντες/ουσες ανέφεραν ότι ως παιδιά αναγκάζονταν να φροντίσουν την οικογένεια προβαίνοντας σε ανήλικη εργασία, η οποία έφτανε συχνά στα πλαίσια της παιδικής εκμετάλλευσης. Το μοτίβο της ανήλικης παραβατικότητας φαίνεται να εμφανίζεται τακτικά εξαιτίας της ανέχειας και της οικονομικής δυσχέρειας στην οικογένεια προέλευσης. Επίσης, η εμπλοκή των γονέων με τη χρήση παράνομων ψυχοδραστικών ουσιών συχνά πέρα από την κουλτούρα της χρήσης φαίνεται να σχετιζόταν και με την επαφή των παιδιών με παράνομα κυκλώματα εμπορίας ναρκωτικών, καθώς τα χρησιμοποιούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις για σκοπούς διακίνησης, όπως χαρακτηριστικά αφηγούνται:

«Αυτός είχε ένα κακόφημο μπαρ και με έβαλε να δουλεύω στο μαγαζί του, για να τον συντηρώ... Δεκάξι χρονών ήμουνα, αλλά δεν είχα που να πάω και έμενα μαζί του...» (Γ).

«Από πιτσιρικάς έκλεβα... πήγαινα και μόνος μου κι έκλεβα, δε φοβόμουν... Έκλεψα και κάτι παιχνίδια από το γείτονα, για να παίζω...» (Μ)

«Άρχισα να δουλεύω από οκτώ χρονών, πήγαινα στην κορδέλα, μάζευα πριονίδια, έκοβα ξύλα και πρώτη φορά που με πλήρωσαν και μου έδωσαν τότε διακόσιες δραχμές, πήγα και πήρα τσιγάρα στη γιαγιά μου και λίγο κιμά για να το κάνει φαγητό...» (Μ)

«Δούλεψα και στα σκουπίδια και με πιάσανε με χασίς και με βάλανε μέσα για έξι μήνες... Μετά έχασα και τη δουλειά μου...» (Μ)

«Όλοι οι άλλοι δουλεύανε και φτιάχνανε κάτι, ενώ εμείς δουλεύαμε για το φαγητό, για τα ρούχα, από μικροί... πέντε έξι χρονών... Κάθε χρόνο ήξερα ότι δε θα πάρουμε ούτε μια δραχμή... τα έξοδα ήταν πιο πολλά από τα έσοδα...» (Α)

«Έχω κάνει και ένα χρόνο φυλακή... εντάξει το δικαιούμεν, έκανα μια βλακεία, κλοπή τσάντας και με πιάσανε και με τιμωρήσανε... Δεν είχα καθόλου χρήματα για να πάρω ουσίες και είπα να κλέψω μια τσάντα... εντάξει την άρπαξα, αλλά δεν έκανα κακό στην κυρία...» (Α)

«Ο πατριός μου πουλούσε ηρωίνη.. Και με έβαλε κι εμένα στη δουλειά... Σούπερ Μάρκετ ήτανε το σπίτι μου... Πώς είναι το Σούπερ Μάρκετ που περιμένουμε στη σειρά από έξω; Έτσι... Οι αναμνήσεις μου είναι που έκρυβα και πουλούσα τα ναρκωτικά... Τα λεφτά του τα έδινά όλα στο χέρι.. Δεν καταλάβαινα τι γινότανε.. Νόμιζα ότι ήταν αλεύρι... Κι εγώ δεν ήξερα τι είναι και το κουβαλούσα μέσα σε βάζο, όπως βάζουμε τον καφέ μέσα και τη ζάχαρη, τον τραχανά... έτσι...» (ΜΠ)

«Δε μπορούσα να βλέπω αυτό το χάλι στο σπίτι μας, να μην έχουμε καθόλου λεφτά και το ψυγείο μονίμως άδειο, οπότε αναγκαζόμουν να δουλεύω συνέχεια...» (Α)

«Μετά, όταν χρειάστηκε να κάνω χρήση και έβγαλα στερητικά και αρρώστησα, δεν είχα λεφτά και άρχισα τις παρανομίες... Έπρεπε να πιώ... Από τις ουσίες έκανα το διακινητή, για να φάω και να κάνω χρήση...» (Α)

Πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου

Σε όλες τις βιογραφικές αφηγήσεις αναφέρεται η πρόωρη εγκατάλειψη του σχολικού περιβάλλοντος είτε λόγω της ανάγκης για εργασία και επιβίωση είτε λόγω της τακτικής αλλα-

γής τόπου κατοικίας λόγω απόρριψης από το κοινωνικό περιβάλλον. Η απουσία δεξιοτήτων γραφής και ανάγνωσης εμφανίζονται στην πλειοψηφία των αφηγήσεων των συμμετεχόντων/ουσών, γεγονός που τους δυσκολεύει μέχρι και σήμερα στην ανεύρεση ικανοποιητικής εργασίας.

«Δεν έμαθα γράμματα, δε μπορούσε να με βοηθήσει κανείς, ούτε να γράφω δεν ξέρω. Μια μέρα ο πατέρας μου ήλθε σουρωμένος στο νυχτερινό σχολείο, για να δει αν είμαι εκεί ... και μάλωσε με το Διευθυντή» (Γ).

«Δεν ξέρω γράμματα... Δεν πήγα σχολείο... Μικρός έκρυβα την τσάντα και πήγαινα βόλτες, γύριζα έξω κι έκανα αλητείες.... Έτσι έμαθα από μικρό παιδί...» (Μ).

«Σταμάτησα από το σχολείο, επειδή δούλευα σε πιτσαρίες, σε πλακάκια... Μετά άρχισαν να βγαίνουν στη φόρα οι σκόνες, τα χάπια, οι ενέσεις και σταμάτησα...» (ΜΠ) «Πήγα μόνο στην πρώτη τάξη του Δημοτικού... Κι αγαπούσα πολύ το σχολείο. Ήθελα να μάθω γράμματα από μέσα μου, αλλά με σταμάτησαν...» (ΜΠ)

«Για το σχολείο δεν πρόλαβα να σκεφτώ, γιατί δούλευα... Γνωρίζω την άλφα βήτα, αλλά δεν ξέρω πώς να συμφωνώ τα γράμματα.... Άμα το δω το γράφω...» (Α)

Διάρρηξη Οικογενειακών Δεσμών

Η διάρρηξη των δεσμών με την οικογένεια και το σχολείο στα κρίσιμα χρόνια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, όπως χαρακτηριστικά αφηγούνται δε μπορεί παρά να στιγματίσει τα ανήλικα παιδιά και να τα οδηγήσει σε κοινωνική περιθωριοποίηση και απομόνωση.

«Την αδελφή μου την υιοθέτησε ο θείος μου και δεν την έβλεπα...» (Γ)

«Μετά που ήλθαμε εδώ χωριστήκαμε ... άλλος έμεινε ... άλλος ... μόνο η μια η αδελφή μου έμεινε πίσω...» (Μ)

«Το σπίτι είχε μονίμως φασαρία και φωνές, για αυτό και η μεγάλη μου αδελφή έφυγε από μικρή, για να γλιτώσει... Μετά έφυγε και η μικρή...» (Αδ)

«Οι αδελφές μου παντρεύτηκαν και οι δυο από τα δεκάξι για να φύγουνε...» (ΜΠ)

«Με την αδελφή μου μαλώναμε για το σπίτι και δε μου μιλάει από τότε. Τελευταία φορά που την είδα ήλθε και με βρήκε στο δρόμο που κοιμόμουνα, για να μου δώσει κάτι τελευταία λεφτά από την πώληση του σπιτιού κι έτσι καθάρισα και μ' αυτήνα...» (Α)

Έναρξη της χρήσης ουσιών

Η εμπλοκή τους με τη χρήση ουσιών νωρίς από την παιδική και εφηβική ηλικία μοιάζει να είναι μονόδρομος. Η πρώιμη ενασχόληση με τη χρήση ψυχοδραστικών ουσιών και η αναζήτηση της αποδοχής σε περιθωριοποιημένους κύκλους των ομοίων επαναλαμβάνεται στις περισσότερες αφηγήσεις και φαίνεται να αποτελεί περισσότερο μια προσπάθεια ανακούφισης και «αυτοθεραπείας», η οποία ταυτόχρονα οδηγεί και σε μια κατάσταση αποσύνδεσης από την κοινωνία και εξασθένησης των δεσμών με τις κοινωνικές δομές.

«Φόρα παρτίδα ήταν τα χάπια... κι εγώ τα πήρα, τα έκλεψα δηλαδή... θα ήμουνα τότε και δώδεκα χρονών...» (Γ)

«Μετά που πέθανε η μάνα μου έμπλεξα με κάτι παρέες και πήγαινα σε ένα πάρκο και άρχισα να πίνω χασίσι και χάπια... τρελόχαπα... τότε ήμουνα στα δώδεκα...» (Μ)

«Με την κάνναβη ξεκίνησα δεκατρία χρονών με την παρέα. Όταν ήλθε η ηρωίνη, ήλθαν όλα τούμπα, άλλαξαν όλα, άρχισα να κάνω μυτιές... Όταν άρχισε να μη φτάνει η ηρωίνη για μυτιά, ξεκίνησα ενδοφλέβια...» (Αδ.)

«Εγώ έμπλεξα από αυτά που έβλεπα μπροστά μου.. Όταν ήμουνα εννιά χρονών, τον έδιναν τον πατριό μου εγώ τα ναρκωτικά στα χέρια του.. Ήμουνα με λίγα λόγια η καβάντζα του...» (ΜΠ)

«Εγώ για πρώτη φορά ήπια μαύρο με ένα γνωστό μου και μου είπε ότι όλοι πίνουνε.. Δεν ήτανε μια καλή στιγμή για μένα, ήμουνα μόνο οκτώ χρονών... Ήπια δυο τρεις φορές και όλο και παραπάνω και κόλλησα...» (Α)

Ιδιαίτερα στις βιογραφίες των γυναικών παρατηρούμε ότι υπάρχει έντονο το στοιχείο της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, γεγονός που τις καθιστά ακόμη πιο ευάλωτες. Και οι δυο αναφέρουν πρώιμη έναρξη σεξουαλικών σχέσεων στα πλαίσια της χρήσης, επεισόδια άσκησης βίας με ξυλοδαρμό και εκβιαστική επιβολή σε συνουσία, η οποία οδηγεί σε ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες. Η δυσλειτουργία στις σχέσεις με το άλλο φύλλο αναπαράγεται μέσα από ένα κύκλο λανθασμένων επιλογών, αλλά και η ανήλικη μητρότητα φαίνεται να έχει επιβαρυνθεί πολύ από τις συνέπειες της κατάχρησης ουσιών. Η απομάκρυνση των παιδιών ως αποτέλεσμα της οικονομικής και κοινωνικής εξαθλίωσης, λόγω της χρήσης αποτελεί ακόμη ένα αγκάθι στην εξιστόρηση και των δυο γυναικών και στόχο ζωής για μια ακόμη προσπάθεια απεξάρτησης. Γενικά η απομάκρυνση των παιδιών φαίνεται να απασχολεί όλους όσους είναι γονείς και αποτελεί μέχρι και σήμερα πηγή ψυχικού πόνου και ενοχών.

Απώλεια στέγης

Όσον αφορά στην απώλεια/εναλλαγή στέγης φαίνεται ότι όλοι οι συμμετέχοντες/ουσες βίωσαν από πολύ νωρίς στην παιδική τους ηλικία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την εκδίωξη/απομάκρυνση από το περιβάλλον του σπιτιού τους λόγω ενδοοικογενειακών συγκρούσεων. Οι περισσότεροι αναφέρουν ότι απομακρύνθηκαν και με δική τους πρωτοβουλία σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια αναζήτησης ηρεμίας και ασφάλειας. Η απομάκρυνση από το περιβάλλον του σπιτιού με σκοπό την αναζήτηση της αίσθησης του «ανήκειν» και της ψυχικής ισορροπίας, η διαβίωση σε ανεπαρκείς συνθήκες στέγασης και η διαμονή σε ακατάλληλα καταλύματα εμφανίζεται στις περισσότερες βιογραφικές αφηγήσεις από την παιδική ηλικία. Το βίωμα της απώλειας/εναλλαγής στέγης ακολουθεί όλους από τα πρώιμα παιδικά χρόνια μέχρι και σήμερα. Στην πλειοψηφία τους δεν είχαν ποτέ ένα «ασφαλές-διευκολυντικό περιβάλλον» διαβίωσης για να το χάσουν. Η εμφάνιση φαινομένων εναλλαγής/απώλειας στέγης κατά την ενηλικίωση ήταν στην περίπτωση των συγκεκριμένων ανθρώπων μια φυσική συνέπεια. Περισσότερο επιβαρυνμένοι φαίνεται να είναι όσοι βίωσαν παράλληλα την προσφυγιά ή τη μετανάστευση, καθώς απώλεσαν πέρα από το σπίτι και τη χώρα καταγωγής τους, τη γλώσσα τους, την κουλτούρα τους και αντιμετωπίστηκαν με έναν επιπλέον χαρακτηριστικό στιγματισμό ως «ξένοι» και «παραβατικοί» στην ελληνική κοινωνία. Επίσης, οι συμμετέχοντες από το μειονοτικό πληθυσμό έχουν επιβαρυνθεί ιδιαίτερα, όσον αφορά στα βιώματα απώλειας στέγης από τη χαρακτηριστική κουλτούρα της τακτικής μετακίνησης για λόγους επιβίωσης, γεγονός που σε συνδυασμό με την ύπαρξη όλων των επιπλέον επιβαρυντικών παραγόντων τους καθιστά επίσης περισσότερο ευάλωτους. Ο παράγοντας της παραβατικότητας είναι ακόμη ένα έντονο στοιχείο που διαφοροποιεί τη συγκεκρι-

μένη ομάδα, καθώς φαίνεται από τις αφηγήσεις τους ότι οδηγήθηκαν σε εμπλοκή με παραβατικούς κύκλους εμπορίας ναρκωτικών ουσιών από τους ίδιους τους γονείς και άλλους ενηλίκους του συγγενικού τους περιβάλλοντος, γεγονός που τους οδήγησε με μαθηματική ακρίβεια σε φυλάκιση.

«Έφυγα από το σπίτι, επειδή με βαρούσε... Έμεινα με τη θεία μου για μερικά χρόνια και μετά με την άλλη μου τη θεία και έπειτα γύρισα στο χωριό με τη γιαγιά μου...» (Γ)
«Πριν από τα δεκαοκτώ μου έμεινα στο δρόμο και από τότε φυλακήδρόμο... φυλακή ...δρόμο... συνέχεια αυτό το πράμα...» (Μ)

«Ο αδελφός μου από μικρός έμενε στο χωράφι κι ερχόταν σπίτι μόνο για να κάνει μπάνιο... Κι εγώ δεν άντεχα εκεί μέσα... έφευγα μόνος μου στο βουνό. Είχα φτιάξει μια απλή σκηνή με ξύλα και έμενα εκεί, για να έχω την ηρεμία μου...» (Αδ)

«Το σπίτι μου κάηκε και μετά δεν είχα ούτε σπίτι να γυρίσω... Σκεφτείτε το λίγο...» (ΜΠ)

«Ο πατέρας μου μας έδιωχνε από το σπίτι, ειδικά εμένα και τον αδελφό μου. Εγώ έμενα στο λέβητα της πολυκατοικίας για μέρες, επειδή έξω έκανε κρύο.. Μετά, όταν μας έπαιρνε χαμπάρι η οικοδομή, μας έβαζε πάλι μέσα...» (Α)

Συμπερασματικά, η συχνή εναλλαγή/απώλεια στέγης σύμφωνα με τις παραπάνω αφηγήσεις και όπως αναλυτικά παρουσιάζεται στον συγκριτικό Πίνακα 1, φαίνεται να χαρακτηρίζεται ως μία κεντρική δυσμενής εμπειρία ζωής της παιδικής ηλικίας και όχι ως προϊόν της ενήλικης ζωής. Φαίνεται δηλαδή να είναι μακρόχρονη και επαναλαμβανόμενη. Συνεπώς, τίθεται το ερώτημα πώς αναμένεται όταν ένας άνθρωπος έχει βιώσει το πρόβλημα της έλλειψης στέγης (αστεγίας) από την παιδική του ηλικία, να κατορθώσει να το επιλύσει στην ενήλικη ζωή και μάλιστα χωρίς καμία υποστήριξη είτε από το στενό οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον είτε από την ευρύτερη κοινότητα.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ- ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η παρούσα μελέτη αναδεικνύει το πρόβλημα της αστεγίας, στον πληθυσμό στον οποίο μελέτησε, ως ένα πρόβλημα διαχρονικό που προκύπτει μέσα από επαναλαμβανόμενα βιώματα απώλειας στέγης. Η διαβίωση σε συνεχείς συνθήκες ανέχειας, οικονομικής και κοινωνικής εξαθλίωσης και η έλλειψη οποιουδήποτε είδους δομικών και θεσμικών υποδομών, αναπόφευκτα το παρατείνουν. Η εμφάνιση της κατάχρησης ουσιών σε όλες τις αφηγήσεις φαίνεται να προκύπτει μεταγενέστερα της απώλειας στέγης, στην συγκεκριμένη ομάδα, ως μια προσπάθεια ανακούφισης και «αυτοθεραπείας». Στη συγκεκριμένη έρευνα οι συμμετέχοντες/ουσες, παρότι συμμετείχαν σε δομή υποστήριξης με υποκατάστατα επισήμαναν πως ενώ η συμμετοχή τους στο πρόγραμμα υποκατάστασης με βουπρενορφίνη βοήθησε να απεμπλακούν από την παράνομη αγορά ψυχοδραστικών ουσιών, παρόλα αυτά δεν συνεισέφερε στη διαδικασία επανένταξης στην κοινωνία, την οικογένεια και την αγορά εργασίας, καθώς τα προβλήματα εξακολουθούσαν να υπάρχουν σε όλα τα επίπεδα. Οι περισσότεροι έχουν πολύ χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η οικονομική ανέχεια φαίνεται ότι ανατροφοδοτούσε τον κύκλο της απομόνωσης, του κοινωνικού αποκλεισμού και του ψυχικού πόνου. Οι περισσότεροι παρουσιάζουν σοβαρά προβλήματα σωματικής και ψυχικής υγείας, ενώ στερούνται ασφαλιστικής κάλυψης και πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας. Η έλλειψη σε βασικά κοινωνικά αγαθά, όπως είναι το νερό, το μπάνιο, το ρεύμα και η τροφή είναι

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ- ΕΠΙΒΑΡΥΝΤΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ

<i>ΓΥΝΑΙΚΕΣ</i>	<i>ΑΝΔΡΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ</i>	<i>ΑΝΔΡΕΣ ΑΔΕΛΦΙΑ</i>	<i>ΑΝΔΡΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ</i>	<i>ΑΝΔΡΕΣ</i>
ΑΠΩΛΕΙΑ ΓΟΝΙΟΥ/ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ	ΑΠΩΛΕΙΑ ΓΟΝΙΟΥ/ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΔΥΣΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ/ΨΥΧΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ	ΓΟΝΕΪΚΗ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ/ ΔΙΑΡΡΗΞΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ- ΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ	ΓΟΝΕΪΚΗ ΑΠΩΛΕΙΑ/ ΕΓΚΑΤΑΛΗΨΗ/ ΔΙΑΡΡΗΞΗ ΟΙΚΟΓΕ- ΝΕΙΑΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ
ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ/ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΓΟΝΙΟΥ	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ/ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ/ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΓΟΝΙΟΥ ΨΥΧΙΚΗ/ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ	ΨΥΧΙΚΗ/ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ	
ΧΡΗΣΗ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	ΧΡΗΣΗ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	ΧΡΗΣΗ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΠΕΡΙ- ΒΑΛΛΟΝ/ΣΥΝΕΞΑΡΤΗΣΗ	ΧΡΗΣΗ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	ΧΡΗΣΗ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΠΕΡΙ- ΒΑΛΛΟΝ/ΣΥΝΕΞΑΡΤΗΣΗ
ΨΥΧΙΚΗ/ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ	ΠΑΡΑΜΕΛΗΣΗ ΑΝΗΛΙΚΟΥ	ΠΑΡΑΜΕΛΗΣΗ ΑΝΗΛΙΚΟΥ	ΠΑΡΑΜΕΛΗΣΗ ΑΝΗΛΙΚΟΥ	ΠΑΡΑΜΕΛΗΣΗ ΑΝΗΛΙΚΟΥ
ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΗ ΣΕΞΟΥΑ- ΛΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ		ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΒΙΑ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΓΟΝΙΟΥ/ΦΥΛΑΚΙΣΗ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΓΟΝΙΟΥ/ΦΥΛΑΚΙΣΗ
ΡΗΞΗ ΑΔΕΛΦΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ	ΡΗΞΗ ΑΔΕΛΦΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ	ΡΗΞΗ ΑΔΕΛΦΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ	ΡΗΞΗ ΑΔΕΛΦΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ	ΡΗΞΗ ΑΔΕΛΦΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ
ΣΧΟΛΙΚΗ ΔΙΑΡΡΟΗ	ΣΧΟΛΙΚΗ ΔΙΑΡΡΟΗ	ΣΧΟΛΙΚΗ ΔΙΑΡΡΟΗ	ΣΧΟΛΙΚΗ ΔΙΑΡΡΟΗ	ΣΧΟΛΙΚΗ ΔΙΑΡΡΟΗ
ΠΡΩΙΜΗ ΕΝΑΡΞΗ ΧΡΗΣΗΣ ΟΥΣΙΩΝ	ΠΡΩΙΜΗ ΕΝΑΡΞΗ ΧΡΗΣΗΣ ΟΥΣΙΩΝ	ΠΡΩΙΜΗ ΕΝΑΡΞΗ ΧΡΗΣΗΣ ΟΥΣΙΩΝ	ΠΡΩΙΜΗ ΕΝΑΡΞΗ ΧΡΗΣΗΣ ΟΥΣΙΩΝ	ΠΡΩΙΜΗ ΕΝΑΡΞΗ ΧΡΗΣΗΣ ΟΥΣΙΩΝ
ΑΝΗΛΙΚΗ ΕΓΚΥΜΟΣΥΝΗ	ΑΝΗΛΙΚΗ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΑΝΗΛΙΚΗ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΠΑΙΔΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥ- ΣΗ/ΑΝΗΛΙΚΗ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΑΝΗΛΙΚΗ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΣΧΕΡΕΙΑ/ ΑΝΗΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΣΧΕΡΕΙΑ/ΑΝΕΧΕΙΑ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΣΧΕΡΕΙΑ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΣΧΕΡΕΙΑ/ΑΝΗΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
		ΑΝΗΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ	ΑΝΗΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ/ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	
ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΗ ΠΟΡΝΕΙΑ			ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ	ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ
ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ
ΑΠΩΛΕΙΑ/ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΣΤΕΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	ΑΠΩΛΕΙΑ/ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΣΤΕΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	ΑΠΩΛΕΙΑ/ ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΣΤΕΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	ΑΠΩΛΕΙΑ/ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΣΤΕΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	ΑΠΩΛΕΙΑ/ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΣΤΕΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

χαρακτηριστική στις περισσότερες περιπτώσεις. Τα οποιαδήποτε εισοδήματα βασίζο-
νται σε προνοιακά επιδόματα και δωρεές. Ακόμη και όταν υπάρξει ευκαιρία για εργα-
σία είναι χαμηλών προσδοκιών.

Ωστόσο, η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την σχέση χρήσης ουσιών και αστεγίας, με δεδομένο τον περιορισμένο αριθμό των συμμετεχόντων/ουσών και την αφηγηματική προσέγγιση, δε μπορεί να είναι ασφαλής. Η έρευνα διεξήχθη στην αρχή της πανδημίας COVID-19, και παρότι όλες οι συναντήσεις έγιναν δια ζώσης με την τήρηση όλων των υγειονομικών πρωτοκόλλων (μάσκα, αποστάσεις), δεν κατέστη δυνατό να συμμετέχουν περισσότεροι/ες συμμετέχοντες/ουσες από άλλες κουλτούρες και εθνικότητες, καθώς από την παρούσα ερευνητική μελέτη φάνηκε ότι τόσο το φύλο όσο και η πολιτισμική κληρονομιά παίζουν καθοριστικό ρόλο στο φαινόμενο της εναλλαγής/απώλειας στέγης. Επίσης, ο αριθμός των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν μικρός καθώς τα ποσοστά προσέλευσης των γυναικών στα Θεραπευτικά Προγράμματα για απεξάρτηση είναι επίσης μικρά. Θα ήταν χρήσιμη επομένως κάποια περαιτέρω εξειδίκευση. Μια ακόμη δυσκολία που προέκυψε στην παρούσα έρευνα ήταν η έλλειψη επαρκούς βιβλιογραφίας, γύρω από το θέμα της έλλειψης στέγης σε συνάρτηση με τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών και την εξάρτηση. Οι περισσότερες μελέτες αναφέρονται στο φαινόμενο της έλλειψης στέγης εν γένει και σε σχέση με την κοινωνικοοικονομική κρίση, χωρίς διαφοροποίηση και εξειδίκευση.

Η παρούσα ποιοτική έρευνα εστίασε στη μελέτη των βαθύτερων δυσμενών εμπειριών ζωής κατά την παιδική ηλικία που λειτουργούν ως επιβαρυντικοί παράγοντες και αλληλεπιδρούν με τα φαινόμενα της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου, της αστεγίας και της κατάχρησης ουσιών. Ωστόσο, δε μπορεί να οδηγήσει σε γενικά συμπεράσματα, καθώς η ποιοτική έρευνα ως μέθοδος αναδεικνύει τις απόψεις και τις δυσκολίες μέσα από τις αφηγήσεις των βιωμάτων των ίδιων των ανθρώπων, αλλά δε μας δίνει μια εικόνα για την ποσοτική διάσταση του φαινομένου. Επίσης, θα ήταν σκόπιμο, επομένως, να διερευνηθεί το πρόβλημα της αστεγίας σε συνάρτηση με το φαινόμενο της κατάχρησης ουσιών και της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου σε μια ποσοτική μελέτη, η οποία θα στόθμιζε πανελλαδικά το μέγεθος και την ευρύτητα του προβλήματος, με έμφαση στους εξατομικευμένους παράγοντες και ειδικότερα στις δυσμενείς εμπειρίες ζωής κατά την παιδική ηλικία. Η μεταβλητή του φύλου χρήζει επίσης περαιτέρω διερεύνησης, καθώς από τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας οι γυναίκες φαίνεται να είναι περισσότερο ευάλωτες στην πρόσβαση τους στη θεραπεία και στην αναζήτηση στέγης. Επίσης, επειδή η συγκεκριμένη έρευνα κατέληξε μεν στο συμπέρασμα ότι το πρόβλημα της έλλειψης στέγης προϋπήρχε της κατάχρησης ουσιών σε όλες τις περιπτώσεις των συμμετεχόντων/ουσών, ωστόσο θα ήταν σκόπιμο σε μια μελλοντική έρευνα να διερευνηθεί σε βάθος το ακριβές «ορόσημο» (timing) της απώλειας στέγης. Επιπλέον το συμπέρασμα ότι ενδεχομένως το πρόβλημα της αστεγίας να ανατροφοδοτεί την εμφάνιση της κατάχρησης ουσιών, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης σε συνάρτηση με το προφίλ και τη διαδρομή ζωής του κάθε ατόμου.

Στις σύγχρονες κοινωνίες και σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, το στίγμα που βιώνουν τα άτομα που κάνουν κατάχρηση ουσιών, αυξάνει (Παπαναστασάτος, 2007). Οι άνθρωποι που αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην προσπάθεια κοινωνικής επανένταξης (Πουλόπουλος, 2011). Όπως ανέφεραν οι συμμετέχοντες, στη δική τους περίπτωση πέρα από την εξάρτηση που έχουν να διαχειριστούν, «δε διαθέτουν ούτε σπίτι» πράγμα που καθιστά πιο δύσκολη την επιθυμία τους να βελτιώσουν το μέλλον τους και να συμβάλουν στην καλύτερη και γρηγορότερη εξεύρεση λύσεων. Υπάρχει συνεπώς επιτακτική ανάγκη για άμεση αντιμετώπιση του προβλήματος και η ανάγκη για ικανοποιητικές και πρόσφορες λύσεις.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Alamanou, A., Stamatogiannopoulou, E., Theodorikakou, O. & Katsadoros, K., (2011). The configuration of homelessness in Greece during the financial crisis. Paper Presented at the European Research Conference, Homelessness, Migration and Demographic Change in Europe, Pisa, 16th September 2011. Klimaka, NGO, Athens, Greece.
- Anderson, I., & Tulloch, D. (2000). Pathways through homelessness: A review of the research evidence. Edinburgh: Scottish Homes.
- Αράπογλου, Β., Γκούνης, Κ., Σιατίτσα, Δ. & Σουλελέ, Δ. (2015). Κοινωνική επισφάλεια και έλλειψη στέγης στην Αθήνα: Διαδρομές αποκλεισμού και ένταξης. *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μελέτες 39, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*.
- Arapoglou, V. P. & Gounis, K., (2014). Caring for the Homeless and the Poor in Greece: Implications for the Future of Social Protection and Social Inclusion, Final Report, University of Crete: Rethymno.
- Arapoglou, V. & Gounis, K. (2015). Poverty and homelessness in Athens: Governance and the rise of an emergency model of social crisis management. *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southern East Europe*, Greece Paper N. 90, LSE.
- Bergeret, J. (1999). *Τοξικοεξάρτηση και προσωπικότητα*. Αθήνα. Εκδόσεις: Ελληνικά Γράμματα.
- Busch Geertsema, V. (2010). Defining and Measuring Homelessness. Brussels: FEANTSA.
- Γεωργιοπούλου, Τ., (2017). *Τέσσερις στους δέκα αστέγους είναι εξαρτημένοι από ουσίες*, <https://www.kathimerini.gr/society/911053/tesseris-stoys-deka-astegoys-einai-exartimenoi-apo-ousies/>
- Γιατρά, Δ. (2016). *Το φαινόμενο των αστέγων στην Πάτρα-Προκλήσεις καθημερινότητας και προοπτικές επανένταξης σε κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον κρίσης* (Μεταπτυχιακή εργασία) Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σπάρτη. Ανακτήθηκε από: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/>
- Chamberlain C, Johnson G., (2011). Pathways into adult homelessness. *Journal of Sociology*. 49(1):60-77. doi:10.1177/1440783311422458
- Clapham, D. (2002). Housing pathways: A postmodern analytical framework. *Housing, Theory and Society*, 19, p.p. 57-68.
- Clapham, D. (2003). Pathways Approaches to Homelessness Research, *Journal of Community & Applied Social Psychology*, J. Community Appl. Soc. Psychol., 13: 119-127, Wiley Inter Science. Ανακτήθηκε από: (www.interscience.Wiley.com). DOI:10.1002/caps.717
- Doherty, J. & Stuttford, M. (2007). Preventing Homelessness among Substance Users in Europe, *The Journal of Primary Prevention* (28), 245-263.
- Edgar, B. (2009). European Review of Statistics on Homeless. FEANTSA.
- Edgar, B., Doherty, J., & Meert, H. (2004). Immigration and Homelessness. Bristol: Policy Press.
- ETHOS (2006) – Ευρωπαϊκή Τυπολογία για την έλλειψη στέγης και τον αποκλεισμό από την κατοικία. Ανακτήθηκε από: <https://www.feantsa.org/download/>
- FEANTSA (2008). Greece-National Report on Homelessness.
- FEANTSA, (2012). European Federation of National Organisations. Working with the Homeless. On the Way Home? FEANTSA. Monitoring Report on Homelessness and Homeless Policies in Europe. https://www.feantsa.org/download/on_the_way_home-16908290734892551038.pdf
- FEANTSA (2013). Review of the National Reform Programmes. Brussels.
- Felitti, V., Anda, R.F., Nordenberg, D., Edwards, V., Koss, M., Marks, J.S. (1998). Relationship of Childhood Abuse and Household Dysfunction to Many of the Leading Causes of Death in Adults: The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14, 4, 245-258.
- Fitzpatrick, S., (2005). Explaining homelessness: a critical realist perspective. *Housing Theory and Society*, 22 (1), pp. 1-17.

- Fitzpatrick, S., Bramley G. & Johnsen S. (2013). Pathways into Multiple Exclusion Homelessness in Seven UK Cities. *Urban Studies*. <https://doi.org/10.1177/0042098012452329>
- Κουραχάνης, Ν. (2016). Ποιοτική διερεύνηση των αιτιών απώλειας στέγης σε αστέγους παραγωγικής ηλικίας στην Αθήνα. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος ΙΖ, τεύχος 66, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Ανακτήθηκε από: <https://www.academia.edu/313937>
- Maguire, N.J., Johnson, R., Vostanis, P., Keats, H. and Remington, R.E. (2009) *Homelessness and complex trauma: a review of the literature* Southampton, UK. University of Southampton. URI: <http://eprints.soton.ac.uk/id/eprint/69749>
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μάτσα, Κ. (1997). *Ο Τοξικομανής και η οικογένειά του. Χαρακτηριστικά, σχέσεις και δυναμικά του συστήματος* (Διδακτορική Διατριβή) Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/10954>
- Morse, G. A. (1992). Causes of homelessness. In M. J. Robertson & M. Greenblatt (Eds.), *Homelessness: A national perspective* (pp. 3–17). Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0679-3_1
- Μπασκόζου, Κ. (2021). Η έλλειψη στέγης-ένα δυναμικό και πολυπαραγοντικό φαινόμενο που απαιτεί αξιόπιστα δεδομένα και καθιερωμένες παρεμβάσεις εθνικών πολιτικών για την αντιμετώπισή του: η περίπτωση των ευάλωτων ομάδων, *Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού*, Αθήνα. Ανακτήθηκε από: <https://www.eiead.gr/wp-content/uploads/2021/03>
- Ναούμη, Μ., Παπαπέτρου, Γ., Σπυροπούλου, Ν., Φρονίμου, Ε. & Χρυσάκης, Μ. (2010). *Το Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας. Το ζήτημα των αστέγων: μια πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα: ΙΝΚΠΟ/ ΕΚΚΕ, σς. 213-228. Ανακτήθηκε από: <https://www.ekke.gr/research/dimosieuseis/to-kinoniko-portrait-to-tis-elladas>
- Neale, J. (1997). Theorizing homelessness: Contemporary sociological and feminist perspectives. In R. Burrows, N. Pleace, & D. Quilgars (Eds.). *Homelessness and social policy* (pp. 35–49). London: Routledge.
- Οικονόμου, Χ. & Φερώνας, Α. (Επιμ.). (2006). *Οι εκτός των τειχών. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*. Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.
- Okamoto, Y., (2007). A Comparative Study of Homelessness in the United Kingdom and Japan. *Journal of Social Issues. A journal of the Society for the Psychological study of Social issues*. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2007.00>
- Παπαδοπούλου, Δ. & Κουραχάνης, Ν. (2017). *Άστεγοι και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα της κρίσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Παπαναστασάτος Γ. (2007). *Θεραπευτικές κοινότητες και κοινωνική ένταξη των εξαρτημένων από ουσίες χρηστών: η ελληνική εμπειρία* (Διδακτορική Διατριβή) Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/22363#page/1/mode/2up>
- Πουλόπουλος, Χ. (2011). *Κοινωνική εργασία και εξαρτήσεις. Οι κοινότητες της αλλαγής*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Πουλόπουλος, Χ. (2014). *Κρίση, φόβος και διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Robson, C., (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσο για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Σαχίνη-Καρδάση, Α., (2000). *Μεθοδολογία έρευνας. Εφαρμογές στο χώρο της υγείας*. Αθήνα: Εκδόσεις Βήτα.
- Τσιώλης, Γ., (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Τσιώλης, Γ., και συν., (2013). *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Τσιώλης, Γ., (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.